

El Montseny, paisatge terapèutic

TERESA ROMANILLOS VIDAÑA

Montseny, therapeutic landscape

Al llarg del temps, l'ésser humà ha cercat el guariment en la natura, valorant elements com l'aigua, l'aire pur i el clima de determinats paratges com a beneficiosos per a la salut. Actualment, hi ha un creixent interès pels potencials beneficis que el contacte amb el medi natural té per a la salut i nombrosos estudis mostren efectes positius, tant en la prevenció i control de patologies, com pel benestar psicològic que aporta el contacte amb la natura. El Montseny ha estat, històricament, un referent on moltes persones han cercat la salut. Les aigües minerals i termals han estat un dels valors més destacats, propiciant estades de salut al voltant de fonts i balnearis. Així mateix, l'apreciació del clima va tenir un paper clau en la creació de sanatoris. Es fa una ressenya del paper que ha tingut el massís en relació a la salut i la seva catalogació com a paisatge terapèutic (aquesta ressenya no és extensiva i pretén donar una visió global).

Paraules clau: paisatge, salut, sanatori, balneari, font.

Over time, human beings have sought healing in nature, valuing elements such as the water, the clean air and the climate of certain places as beneficial for health. Currently, there is an increasing interest in the potential health benefits of the contact with the natural environment and there are numerous studies that evidence the positive effects, both in the prevention and control of certain pathologies, and for the psychological well-being as a result of such contact with nature. The Montseny has historically been a point of reference, where many people have sought health. The mineral and thermal waters have been one of the most outstanding values, promoting health stays in resorts located near springs and in spas. Thus, the climate factor played a key role in the creation of sanatoriums. In this article a review is made of the importance that the massif has had in relation to health care and its cataloguing as a therapeutic landscape (such review is not extensive and what pretends is actually to offer an overall vision).

Keywords: landscape, health, sanatorium, spa, spring.

PAISATGES TERAPÈUTICS

Al llarg de la història, determinats territoris s'han significat com a beneficiosos per a la salut. Són els catalogats com a «paisatges terapèutics», concepte que inicialment es va centrar en els territoris amb tradició com a saludables i que posteriorment s'ha ampliat.¹

Els factors que contribueixen a la valoració de certs territoris com a saludables poden ser diferents per a cada lloc. Determinats elements naturals tenen un pes especial a l'hora de perfilar un territori com a terapèutic; a més de les plantes medicinals, s'han considerat com a «sanadors» l'aigua, l'aire pur i el clima fresc i sec. Aquests elements naturals tenen un significat en les atribucions saludables d'un territori (Gesler 1992). D'aquesta manera, la majoria dels paisatges terapèutics tradicionals s'emmarquen en paratges apreciats o contenen elements naturals destacats, com ara les muntanyes. Aquest seria el cas de la Muntanya Aruchala, a l'Índia, i Mount McKinley, al Denali National Park d'Alaska.

El clima i l'aire pur han estat un dels elements que han conferit virtuts saludables a determinats territoris. Aquest fet va propiciar la ubicació de sanatoris per a malalts de tuberculosi durant els segles XIX i XX, com el cas de Davos, a Suïssa, escenari de la mítica *Muntanya Màgica*, de Thomas Mann. L'aigua també ha estat considerada un element saludable. Molts dels considerats com a paisatges terapèutics són rics en aigües minerals; Hot Springs, a Dakota (USA) i Bath, a Anglaterra, són territoris saludables gràcies a les propietats de les seves aigües (Foley 2011). Finalment, els boscos també s'han considerat llocs de particular simbologia, emergint actualment com a espais terapèutics, com els boscos de Shiratani Unsuikyo al Japó.

Històricament, els indrets amb càrrega espiritual –«paisatges espirituals»–, també han estat investits amb propietats curatives, com en el cas de Lourdes, a França, o del santuari d'Asclepi a Epidauros, Grècia. Aquests llocs, a més del seu destacat entorn natural, han conservat un marcat simbolisme i «sentit del lloc», elements importants que també caracteritzen un paisatge com a terapèutic.

A Espanya, la Serra de Guadarrama ha estat històricament valorada pel seu paisatge i pel clima, sent zona d'esbarjo i salut des de finals del segle XIX. La Serra de Gredos també s'ha considerat històricament com a territori

1 Actualment, el concepte de paisatge terapèutic s'aplica a tres tipus de categories: paisatges terapèutics tradicionals –espais naturals o construïts amb qualitats curatives–, paisatges terapèutics focalitzats en grups concrets d'individus –disseny de la llar de nens autistes– i al concepte dels llocs de cura de salut, com ara hospitals psiquiàtrics o els destinats a malalts crònics.

saludable. El metge i humanista Gregorio Marañón, al seu «*Elogio Médico de la Sierra de Gredos*», parla de les virtuts curatives de la zona i encoratja les visites que ajudarien a contrarestar l'ambient poc saludable de la ciutat de Madrid.

El Montseny s'ha apreciat al llarg del temps com a territori beneficiós per a la salut. Aquesta valoració històrica, que ja es plasmava en la creació de la figura de protecció del territori com a Parc Natural del Montseny, és un altre dels elements que contribueixen a la catalogació dels paisatges terapèutics. D'altra banda, a més dels valors naturals, com l'aigua i el clima, el massís té un simbolisme que contribueix a articular una narrativa relacionada amb la salut i el benestar. Un dels elements simbòlics més característics és el destacat relleu de les muntanyes, que ha portat a considerar-la muntanya guia o senyal. En aquest sentit, també ha estat guia d'activitats socials, culturals i científiques. Aquesta trajectòria històrica, així com la tradició compartida, és un patrimoni social i emocional que el dota de significats i que imprimeix un sentit del lloc (Romanillos 2019).

FER SALUT AL MONTSENY

Al llarg del temps, el Montseny s'ha significat com a territori beneficiós per a la salut. Un dels factors que probablement hagi influït de manera més destacada en la seva valoració com a lloc saludable han estat els seus recursos naturals. Les muntanyes i les fonts d'aigües minerals són elements naturals als què històricament, s'han atribuït virtuts restablidores i molts dels catalogats com a paisatges terapèutics s'emmarquen en zones apreciades pel seu entorn i els seus recursos naturals.

El gran auge dels usos saludables del massís es va produir coincidint amb l'interès pel medi natural que va tenir lloc des de finals del segle XVIII a Europa. En aquest context, es confiava en el poder curatiu de la natura; és el conegut com a «naturalisme terapèutic», que considerava elements com l'aigua, els banys i l'aire pur, com a beneficiosos per a la salut² (Laín Entralgo 1978).

La pràctica de l'estiueig, que a Catalunya es va desenvolupar a mitjans del segle XIX, va ser motivada principalment per motius de salut (Larrinaga 2002). Es valorava el descans en un entorn natural, així com l'aire pur i, sobretot l'aigua, apreciada com un bé terapèutic important. «*Canviar d'aires*» o «*anar a prendre les aigües*» eren expressions comunes que

2 Aquesta tendència es basava en les idees higienistes, que valoraven la importància de l'entorn ambiental i social en l'origen de les malalties. Aquesta corrent de pensament mèdic ambientalista es va plasmar en las Topografies Mèdiques, que podrien ser considerades unes de les obres més representatives de la relació entre territori i salut.

plasmen aquesta idea. Entre les famílies acomodades, era una pràctica habitual passar els mesos d'estiu en poblacions valorades pel seu clima o les aigües.³

A Catalunya, el Montseny va ser una de les zones preferides per aquests estiuejants que cercaven una zona saludable, no gaire allunyada de les ciutats de Barcelona i Girona. Les poblacions de Cardedeu, Llinars del Vallès, Gualba, Sant Celoni, Figaró, Aiguafreda, Tona, Sant Julià de Vilatorrada, Viladrau, Breda, Arbúcies i Sant Hilari Sacalm van ser les preferides per aquest «turisme de salut». Es pot parlar d'una geografia de l'estiueig que va influir, tant al territori com en els habitants de la zona. L'afluència de visitants va propiciar el creixement urbanístic i va influir en l'economia local, creant llocs de treball al voltant d'aquests residents que sovint eren famílies acomodades. Així mateix, la millora de les comunicacions va obrir el territori a l'exterior, fent-ho més permeable.

La població de Viladrau va ser un dels nuclis que va concentrar les conegudes com a «colònies d'estiueig». Era considerat un lloc apropiat per recuperar la salut, gràcies a les característiques climatològiques i ambientals. Un dels principals atractius eren les seves aigües i moltes persones acudien atretes per les propietats medicinals de les nombroses fonts a les que els estiuejants realitzaven excursions (Ariet 1915). Arbúcies i Sant Hilari Sacalm també van concentrar un gran nombre de visitants atrets per les propietats de les aigües i per l'entorn natural.

La Garriga va ser una altra de les poblacions que va acollir un nombre més gran de visitants. L'aigua també va ser el principal atractiu, propiciant, juntament amb l'auge del termalisme, la construcció de balnearis.

Amb la creació del Patronat de la Muntanya del Montseny al 1928, la Diputació de Barcelona va voler promocionar el turisme a la zona de Santa Fe, amb diversos projectes que, finalment, van ser desestimats pel seu cost econòmic elevat (Willaert 2008). La vall de Santa Fe va acollir colònies per a escolars, en que es valoraven les propietats saludables de la zona.

3 Aquestes pràctiques sovint eren promogudes pels metges, com en el cas del doctor Ramón Bofill (nascut a Viladrau), el doctor Valentí Carulla, promotor de la «colònia d'estiueig» de Viladrau o el doctor Antoni Ariet, autor de la *Topografia Mèdica de Viladrau* (Ariet 1915).

Restaurant del balneari Blancafort, la Garriga. (Autor desconegut, 1904, Centre de Documentació Històrica de La Garriga).

Galeria de banys del balneari Blancafort, la Garriga. (Autor desconegut, 1904, Centre de Documentació Històrica de la Garriga).

PRENDRE LES AIGÜES

L'aigua ha estat un dels principals elements que ha contribuït a les atribucions saludables del massís. El Montseny té abundants reserves aquífères, fet que ha condicionat tant els ecosistemes com els establiments de les poblacions humanes. Hi ha una gran quantitat de fonts al territori –se n'han catalogat prop de 900–⁴ que han esdevingut un bé sociocultural, determinant en la vida d'algunes poblacions. L'aigua també ha tingut una dimensió simbòlica, amb llegendes al voltant de les Nàïades, nimfes d'aigua dolça, i les Paitides, fades de l'aigua que viuen en algunes fonts.

L'aigua ha estat històricament considerada un element saludable, amb capacitat restauradora i curativa. També es podria considerar una de les teràpies més antigues. Hipòcrates va donar a la hidroteràpia una gran relevància, aconsellant que el metge conegués les particularitats de l'aigua que utilitzés en els tractaments.

Amb les idees higienistes va ressorgir un gran interès per l'aigua com a font de salut. La idea de cercar a la natura la prevenció i l'alleujament de les malalties «naturalisme terapèutic» va sorgir inicialment al voltant de les teràpies relacionades amb l'aigua. D'altra banda, el «climatisme» recomanava que aquests tractaments es fessin en un entorn amb clima adequat. Aquestes idees van establir la base de les cures termals en les que el banyar es convertiria en el lloc ideal per al repòs i el restabliment en un entorn natural.

El primer turisme de salut es va produir en llocs amb aigües minero-medicinals (Molina 2010). D'aquesta manera, a més dels balnearis, es va desenvolupar una activitat lligada a les fonts, reclam indispensable per a totes les poblacions que volguessin atreure estiuejants. Com en el cas dels balnearis, al valor terapèutic de l'aigua s'hi afegia el de la vida social: els estiuejants anaven a les fonts a prendre les aigües i a passejar. Això va deixar una empremta urbanística a les poblacions; els camins que portaven a les fonts es van convertir en passejos i se'n van enjardinar els entorns, com en el cas de la Font de l'Oreneta de Viladrau (1934), amb una intervenció de jardineria i escultura en memòria del poeta Guerau de Liost, que va lloar el lloc. Les postals de l'època denoten la importància que van tenir aquests llocs per als estiuejants.

El termalisme és una altra de les activitats lligades als usos saludables de l'aigua. A mitjans del segle XIX hi ha un veritable esclat de l'activitat balneària, gràcies també als avenços en la investigació química, que van

4 Actualment s'està desenvolupant el treball de recerca i documentació *Fonts del Montseny*, portat a terme per Oscar Farrerons i Adrià Corella.

permetre conèixer millor la composició de les aigües catalogades com a medicinals. D'altra banda, en aquell moment la medicina no resultava gaire efectiva i moltes persones anaven a «prendre les aigües», amb l'esperança de restablir-se de les seves dolències. L'afluència als balnearis esdevingué també un costum social, considerant-se una pràctica elegant i de bon gust. L'hedonisme i les relacions socials es van sumar i fins i tot van prevaldre sobre les virtuts terapèutiques de les aigües. Els balnearis, així com els sanatoris, van complir les dues funcions i es van convertir també en escenaris socials.

La Garriga és la població del Montseny on s'han desenvolupat, de manera més preeminent, les cures termals. Un dels elements característics és la presència d'aigües hipertermals, que brollen entre 44 i 60°C de temperatura.⁵ El primer balneari, conegut com Hospital de Banys, es remunta al segle XIV i, des de llavors, s'ha mantingut l'activitat termal a la població. Al 1840 es va inaugurar un dels balnearis més emblemàtics de la Garriga, l'Establiment de Banys Blancafort, que comptava amb un servei de tartanes des de Barcelona per facilitar-ne l'accés (Molina 2010). També es distribuïa l'aigua a Barcelona i altres poblacions properes.⁶

El balneari Blancafort va acollir destacades personalitats del país com Jacint Verdaguer, Eugeni d'Ors o Enric Granados, entre d'altres. Un dels principals difusors de les propietats medicinals de l'aigua de La Garriga va ser Julio Pardo Canalis, metge del balneari i autor de la «*Topografia Médica de la Garriga*» (1951). El doctor Manuel Manzaneque Montes, que va ser director de l'establiment, va publicar la «*Monografía de las Aigües Minero-Medicinales de la Garriga*» on, a més de les característiques i propietats de l'aigua, recull dades geogràfiques, geològiques i climatològiques de la zona (Molina 2010).

L'activitat termal ha tingut continuïtat, amb establiments que es troben a les poblacions de la Garriga i Sant Hilari Sacalm. D'altra banda, les fonts de Viladrau i Arbúcies, així com les que estan disperses al llarg de tot el territori, segueixen sent un element socialitzador, al voltant del qual s'articulen activitats recreatives i culturals.

5 Les aigües termals de La Garriga s'originen en la anomalia geotèrmica de La Garriga-Samalús, present al llarg de 3 Km, que es manifesta en forma de brols termals a 60°C. És un aigua bicarbonatada sòdica, indicada en trastorns digestius i afeccions de les vies urinàries (Romanillos 2019).

6 Aquesta activitat va deixar una important petjada urbanística a la població, amb la construcció de segones residències per als estiuejants així com les conegudes com «colònies», conjunt de residències al voltant dels balnearis i llocs considerats com de major salubritat (Molina Villar 2010).

El balneari de la Font Picant de Sant Hilari Sacalm. (Autor Desconegut, entre 1889 i 1916, Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya).

El balneari de la Font Picant de Sant Hilari Sacalm. (Àngel Toldrà Viazo, 1905-1911, Museu Virtual de la Targeta Postal de Catalunya).

CANVIAR D'AIRES

Hi ha una creença que s'ha anat mantenint al llarg de la història: la dels beneficis que l'aire pur té per a la salut. Des de les idees reflectides per Hipòcrates en el tractat *«Sobre els aires, les aigües i els llocs»*, passant pels miasmes del segle XVIII, fins arribar a la actual preocupació per la contaminació, s'ha valorat la influència que l'aire que respirem té per a la nostra salut, tant des del punt de vista de la causa de malalties com dels seus possibles efectes saludables (Urteaga 1980).

La tuberculosi és una de les malalties que, històricament, més ha castigat a la humanitat. Entre els segles XVII-XIX, Europa va patir una epidèmia de tuberculosi coneguda com la «pesta blanca» que va provocar milions de morts. Fins l'aparició dels antibiòtics, per tractar la malaltia només es disposava de mesures higièniques i dietètiques, com el repòs i la sobrealimentació, i en intervencions com el pneumotòrax.⁷ Durant el segle XVIII, es va constatar la baixa prevalença de tuberculosi entre les persones que vivien en zones de muntanya, i es va creure que l'aire pur, així com determinades condicions d'alçada i humitat, podrien resultar beneficioses per a combatre la malaltia (Miret 2011).

La coneguda com a «cura climàtica» es va anar imposant en un moment en que encara no hi havia cap sanatori a Catalunya i els malalts cercaven la salut a cases d'amics i parents o bé en fondes, preferiblement en poblacions situades a mitja alçada com Viladrau, Tona o el Brull. Aquesta va ser també una bona opció per a persones amb pocs recursos, ja que la majoria dels sanatoris eren privats i atenien a pacients de cert nivell econòmic (Cateura 2010).

Al principi, els sanatoris es van ubicar en llocs d'alta muntanya (1.200-2.000 metres) però posteriorment, es va considerar que les zones de mitjana altitud (400-800 metres) podrien ser més apropiades. Tant per l'alçada, com pel clima, el Montseny es va considerar un lloc apropiat, acollint varis sanatoris.⁸ Un d'ells va ser el Sanatori del Montseny, conegut popularment com a «Sanatori del Brull», centre de reconegut prestigi i un dels més emblemàtics a Catalunya (Cateura 2010). Estava situat al Mas Casademunt que, a finals del segle XIX, era una residència senyorial a la que la crisi econòmica va portar als propietaris a reconvertir-lo en sanatori (Pladevall 1997). El projecte es va portar a terme gràcies als metges Lluís

7 El pneumotòrax i la toracoplastia eren intervencions que es practicaven amb la intenció de provocar el col·lapse de part del pulmó.

8 Al 1894 el doctor Pere Janer va publicar un llibre: *«Proyecto de fundación en Barcelona de sanatorios de montaña como profilácticos y curativos de la tuberculosis en niños»* en el que afirmava que «es necesario crear sanatorios en lugares tan apropiados como el Montseny o Montserrat» (Miret 2011).

Rosal i Josep Reventós, que van impulsar la seva creació valorant el clima de la zona y la seva immillorable situació. Es va inaugurar al 1931 amb 40 llits atesos per una comunitat de religioses que, al cap d'un any, van deixar el sanatori adduint que «la promiscuïtat i la poca moralitat dels malalts i altres abusos, posava en perill la vida espiritual de la comunitat» (Pladevall 1997). Els pacients atesos eren de classe mitja i alta, molts provinents de la consulta que tenia el doctor Cinto Reventós a Barcelona.⁹ Degut a la necessitat d'hostejar a familiars i persones que anaven a visitar als pacients, al 1933 es va construir el Brull-Hotel. Uns anys més tard, propiciat per l'increment de casos de tuberculosi després de la guerra civil, l'hotel va passar a formar part del sanatori, pensat per a malalts menys greus i com a lloc de convalescència.¹⁰

Vista general del Sanatori del Montseny. (Josep Danès i Torras, 1935, Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya).

-
- 9 Era habitual trobar persones de cert renom, como el poeta mallorquí Bartomeu Rosselló, que va morir al poc temps d'ingressar, o els pintors Vicenç Soler i Josep Mompou, germà del músic Frederic Mompou. Un altre personatge destacat va ser Dionisio Ridruejo, escriptor, advocat i polític falangista, que va ser ministre franquista (Cateura 2010).
- 10 El Mas Casademunt va cessar la seva activitat sanatorial al 1956, passant a ser lloc de repòs de la congregació religiosa de Jesús i Maria. Al 1958, l'antic hotel Brull es va convertir en residència de noies i germanes jubilades (Pladevall 1997).

El mas Can Casademunt amb el campanar de l'església en primer terme. (Ignasi Canals i Tarrats, 1919, Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya).

A Santa Fe també es va ubicar un sanatori; conegut inicialment com a Sanatori Antituberculós de Santa Fe del Montseny, funcionava com annex del Sanatori de l'Esperit Sant de Santa Coloma de Gramenet. Durant la Guerra Civil, la CNT el va col·lectivitzar, passant a conèixer-se amb el nom de Sanatori Máximo Gorki. Aquest fet es va justificar per la necessitat de poder atendre a las persones de menor poder adquisitiu. Així mateix, es va apropiat de l'Hotel Santa Fe del Montseny, reformant-lo per a convertir-lo en sanatori per a malalts en fase de recuperació. El centre contava amb uns seixanta llits i estava atès per un metge i varies infermeres. A finals de 1938, el sanatori es va independitzar, passant a ser una entitat amb direcció i administració pròpies coneguda com a Sanatori de les Agudes. Es va nominar com a director mèdic al doctor Fernando Miguel Domingo i la filosofia va seguir sent la mateixa, tractant a pacients de classes populars. Al finalitzar la Guerra Civil, l'Hotel de Santa Fe va tornar als seus propietaris originals.

Un dels projectes del Patronat de la Muntanya del Montseny va ser el de promoure la construcció d'un sanatori a la vall de Santa Fe, en una zona entre el Corral d'en Rovira i el Baiés de la Costa (945 metres). Per facilitar l'accés es va plantejar la construcció d'un funicular o bé d'un tren cremallera, amb estació intermèdia a la Costa del Montseny.

L'arquitecte Joan Rubió i Bellver va dissenyar el projecte que contemplava un edifici central destinat als serveis mèdics, envoltat de diversos pavellons d'estructura circular, amb terrats amb forma de con. Al 1930, la Diputació Provincial va decidir modificar el projecte, estimant el pressupost molt elevat. Es va reconsiderar si la zona prevista seria apropiada i es va encarregar un nou estudi que va recomanar altres ubicacions a cotes més baixes, de 800 metres.¹¹ Finalment, amb la instauració de la República, es va desestimar el projecte, justificant la decisió per les noves directrius en el tractament de la tuberculosi, així com l'elevat cost econòmic (Willaert 2008).

CONCLUSIONS

Històricament, el massís ha tingut un significat paper en relació a la salut i, actualment, segueix sent un referent on moltes persones cerquen benestar i salut. L'activitat física en un entorn natural i el benestar psicològic que aporta el contacte amb la natura són els valors més apreciats. Els usos han canviat al llarg del temps però es segueix apreciament l'aire pur i la seva bellesa.

BIBLIOGRAFIA

- ARIET, A. (1915), *Topografía médica de Viladrau*, Barcelona: Giró.
- CATEURA, X. (2010), «Estances de febre», *Monografies del Montseny* / 25, p. 181-232.
- FARRERONS, O. – CORELLA, A. (2021), «Projecte "Fonts del Montseny". Estudi teòric i evidència pràctica», *Excursionisme* 423, p. 6-11.
- FOLEY, R. (2011), «Performing health in place: The holy well as a therapeutic assemblage», *Health & place*, 17(2), 470-479 [en línia] <doi.org/10.1016/j.healthplace.2010.11.014> [Consulta: agost 2023].
- GESLER, W. M. (1992), «Therapeutic landscapes: medical issues in light of the new cultural geography», *Social science & medicine*, 34(7), 735-746 [en línia] <doi.org/10.1016/0277-9536(92)90360-3> [Consulta: agost 2023].
- LAÍN ENTRALGO, P. (1978), *Historia de la medicina*, Barcelona: Salvat.
- LARRINAGA, C. (2002), «El turismo en la España del siglo XIX», *Historia contemporánea*, 25, 157-179 [en línia] <<http://www.ehu.es/ojs/index.php/HC/article/view/5930/5610>> [Consulta: agost 2023].

¹¹ L'estudi el van portar a terme el doctor Lluís Sayè, màxima autoritat en fisiologia, i Eduard Fontseré, cap del Servei Meteorològic de Catalunya.

- MIRET, P. (2011), *La Tuberculosis a Catalunya, des del segle XIX, a la meitat del segle XX*, Tesis doctoral [en línia], Universitat de Barcelona <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/42996?mode=full>> [Consulta: agost 2023].
- MOLINA, J.J. (2010), *L'activitat balneària dels segles XIX i XX a Catalunya i Espanya*, Tesis doctoral, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra [en línia] <<http://hdl.handle.net/10803/7480>> [Consulta: agost 2023].
- PLADEVALL, A. (1997), El mas Casademunt del Brull. *Monografies del Montseny*, 12, p. 15- 28.
- ROMANILLOS, T. (2019), *Áreas naturales protegidas y salud: Creencias, motivaciones y conductas relacionadas con la salud en el parque natural y reserva de la biosfera del Montseny (Catalunya)*, Tesi doctoral [en línia], Universitat Autònoma de Barcelona <<http://hdl.handle.net/10803/667755>> [Consulta: agost 2023].
- URTEAGA L. (1980), «Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX», *Geo Crítica*, 5(29),1-40 [en línia] <<https://www.raco.cat/index.php/GeoCritica/article/view/59345>> [Consulta: agost 2023].
- WILLAERT, Ll. (2008), «El Sanatori del Montseny», *Monografies del Montseny* / 23, p. 137-141.